

קירקגור: אמונה כפרדיקט דו־מקומי לספרם של תמי יגורי, יעקב גולומב, ופיני איפרגן

אסופת המאמרים החדשה, קירקגור: בין אמונה, אותנטיות, והונאה עצמית, בעריכת תמי יגורי, יעקב גולומב, ופיני איפרגן,¹ תורמת תרומה מבורכת לחקר הפילוסופיה הדתית של סרן קירקגור בעברית. האסופה בחלקה תרגום של קובץ אנגלי שיצא לאור לפני חמש שנים.² הקובץ האנגלי היה מבוסס על כנס בינלאומי שהתקיים באוניברסיטת תל־אביב בשנת 2011. האסופה העברית כוללת מאמרים מצוינים מאת פיני איפרגן, רואי בן־בשט, יעקב גולומב, יהודה גלמן, תמי יגורי, אדוארד מוניי, ג'ון סטיוארט, רן סיגד, פטר סידה, שי פרוגל, ברוס קירמזה, שרון קרישק, ואליהו רוזנוב. מתוך שלושה עשר המאמרים, שמונה נכללו במהדורה האנגלית המקורית. המאמרים של איפרגן, סיגד, קירמזה, קרישק, ורוזנוב הינם תוספות חדשות. המאמר של מוניי שונה במידה ניכרת מזה שנדפס בקובץ האנגלי. מאמר אחד בקובץ המקורי לא נכלל במהדורה העברית, והוא מאמרו של דריו גונזלס.

האסופה עוסקת בסוגיית האמונה בהגותו של קירקגור. מהי אמונה אותנטית? וכיצד מבדילים בינה לבין הונאה עצמית? סוגיית האמונה הקירקגורית היא מורכבת וחדידתית. המחברים באסופה ניגשים אליה בדרכים שונות ומגיעים למסקנות שונות. סוגיית האמונה הקירקגורית היא קשה במיוחד משום שתי סיבות: הסיבה הראשונה היא בעיית הפסידונימים; שכן, קירקגור חתם על קצת מחיבוריו בשמו האמיתי, אבל הוא חתם על רוב חיבוריו בשמות בדויים שונים. הוא השתמש בלא פחות משלושים פסידונימים שונים. הסיבה השנייה היא בעיית ההונאה העצמית הכפולה בנושא האמונה; שכן, קירקגור מדבר לא רק על אמונה מזויפת אלא גם על חוסר אמונה מזויף, ולא תמיד קל להבדיל בין שני הזיופים.

¹ ירושלים, מאגנס, תשע"ח, 320 עמ'. מאמר זה מבוסס על הרצאה שנישאה בערב עיון לכבוד צאת הספר במכון ון־ליר בירושלים, ביום 20.10.18.

² Tamar Aylat-Yaguri and Jon Stewart, *The Authenticity of Faith in Kierkegaard's Philosophy*, Newcastle, Cambridge Scholars, 2013. ראו מאמר הביקורת של שרון קרישק, עיון סד (תשע"ה): 224-220.

בעיית הפסידונימים

בשנות השבעים המוקדמות של המאה הקודמת, הייתי מרצה צעיר בחוג לפילוסופיה באוניברסיטת מקגיל במונטריאל. אחד הפרופסורים הבכירים בחוגנו היה חוקר קירקגור בשם אלסטייר מקינון (1925–2016). הוא היה אחד החוקרים הראשונים במדעי הרוח שניצל את המחשב כדי לנתח טקסטים. הוא הכניס את כל כתבי קירקגור לתוך המחשב שלו, ומצא שלפי הניתוח הקיברנטי החיבורים הפסידונימיים השונים נכתבו על-ידי מחברים שונים. לכל מחבר פסידונימי היה סגנון דני משלו, אישיות משלו, זהות משלו, ונשמה משלו. קירקגור הצליח להערים על המחשב. מסקנתו של מקינון היתה ברורה: השימוש של קירקגור בפסידונימים אינו גחמה ספרותית בעלמא ויש להתייחס אליו ברצינות גמורה.³

מקינון נעזר בהכרח במחשבים פרימיטיביים של אותם הימים, וספק אם קירקגור יכול היה לשטות במחשבים מתוחכמים היום. אולם מחקריו של מקינון עשו עלי רושם עז. הסקתי מהם כי מי שחושב שדבריו של יוהנס דה-סילנטיו, המחבר הפסידונימי של *חיל ורעדה*, תמיד משקפים את דעתו של קירקגור הוא כמו מי שחושב שדברי סוקרטס בדיאלוגים האפלטוניים תמיד משקפים את דעתו של אפלטון, או דברי רוקנטן ברומן *הבחילה* תמיד משקפים את דעתו של ז'אן-פול סארטר.

מחקריו של מקינון לא משכו תשומת לב רבה בזמנו. אולם בשנים האחרונות התעורר עניין רב בפסידונימים של קירקגור. לפני ארבע שנים, יצא לאור קובץ מאמרים רב-ערך בעריכת קטלין נון וג'ון סטיוארט, *הפסידונימים של קירקגור*. העורכים קובעים בדברי המבוא שלהם: "מטרת [השימוש בפסידונימים] היא להגיע לסוגים שונים של קוראים בדרך המתאימה לכל אחד."⁴ קביעה זו בוודאי נכונה באופן חלקי, אבל יש סיבה אחרת לשימוש של קירקגור בפסידונימים, והיא ללא ספק חשובה יותר עבורו. קירקגור ביקש להציג דעות שונות ואפילו סותרות בפי מחברים פסידונימיים שונים, כמו שאפלטון שם דעות שונות וסותרות בפי הדמויות השונות בדיאלוגים שלו, או כמו שסארטר שם דעות שונות וסותרות בפי הדמויות השונות ברומנים שלו. הרי קירקגור כתב במפורש במכתב מ-1851 לתיאולוג לודוויג יעקב מנדל גודה: "כל אחד שיש בו קורטוב של שכל ישר יבין שיהיה ... מגוחך לייחס לי כל דבר שאומרות הדמויות הפיזיות", שהרי הן סותרות זו את זו.⁵

Alastair McKinnon, "Kierkegaard's Pseudonyms," *American Philosophical Quarterly* 6³ (1969): 116–126

Katalin Nun and Jon Stewart, *Kierkegaard's Pseudonyms*, New York, Ashgate, 2015,⁴ preface, p. xi: "the goal with this was to reach different kinds of readers in a way that was most appropriate to them."

Kierkegaard, *The Point of View for My Work as an Author*, ed. H. V. Hong and E. H. Hong,⁵ Princeton, Princeton University Press, 1998, letter to Ludvig Jacob Mendel Gude, p. 288

יעקב גולומב, במאמרו המרתק "האם קירקגור היה מאמין אותנטי?" מדגיש כי בעיני קירקגור האמונה היא דבר אישי, ייחודי, וקיומי, לא דבר כללי, אוניברסלי. לכל אדם אמונה משלו. אמונתו של פלוני אינה אמונתו של אלמוני. זוהי נקודה חשובה ביותר. האמונה דומה לאהבה, לא למתמטיקה. קירקגור, כותב גולומב, "ביקש ליצור לעצמו ובעצמו דפוס חיים שיהיה אמיתי עבורו ויאפשרו לו להיות אמיתי עם עצמו" (עמ' 41; ההדגשות נוספו). לדעת גולומב, יצירה כזו היא מעין "יצירת אלוהים", כלומר "לא יצירה ממשית שלו", אלא יצירת אמונה אישית וייחודית בו (עמ' 49). יש אמונה שלי, שלך, שלך, שלו, ושלה, אבל אין אמונה סתם.

בעקבות הניתוח השנון של גולומב למושג האמונה של קירקגור, נוכל לומר במילים פשוטות: האמונה היא פרדיקט דר־מקומי. מכאן, אמונתו של יוהנס דה־סילנטיו אינה זהה לאמונתו של סרן קירקגור.

תמי יגורי, בדיונה היפה על יחסו של קירקגור ליהדות, מזכירה לנו את האמירה של רבי זוסיא מאניפולי, שהיתה חביבה על מרטין בוכר: "אם ישאלו אותי בעולם הבא למה לא הייתי משה רבנו, אדע מה להשיב, אבל מפחד אני שישאלו אותי למה לא הייתי זוסיא" (עמ' 120–121).

יש באסופה שני מאמרים מאלפים על מושג העצמי בספרו של קירקגור, החולי אלי מוות. שרון קרישק מסכמת: "לדידו של קירקגור ... אלוהים ברא כל אחד ואחת עם זהות מובחנת, עם עצמי שמיוחד רק לו או לה" (עמ' 269). ברם, פטר סיידה מגיע למסקנה רדיקלית יותר ביחס למושג העצמי של החולי אלי מוות: האדם עצמו חייב "לבחור" את העצמי שלו (245–246). כלומר, אלוהים לא ברא לי את העצמי שלי, אלא עלי לבחור אותו לבדי. יושם אל לב, כי המחבר החתום על החולי אלי מוות אינו קירקגור עצמו אלא דמות פסידונימית בשם "אנטי־קלימקוס". סיידה מכנה את אנטי־קלימקוס "האלטר אגו הספרותי של קירקגור" (עמ' 240). אולם נכון יותר לומר שהוא האלטר אגו הספרותי של מחבר פסידונימי אחר של קירקגור – יוהנס קלימקוס. אומנות הפסידונימים של קירקגור מסובכת מאד־מאד. למחברים הפסידונימיים שלו יש לא רק אגו אלא גם אלטר אגו.

נהגה כי כן, למחברים הפסידונימיים של קירקגור יש אישיות ויש אופי. יגורי, שהיא לא רק פילוסופית אלא גם פסיכותרפיסטית מקצועית, מודעת היטב לכך. היא כתבה ספר נפלא בשם דיאלוג אנושי עם המוחלט,⁶ שהוא ביוגרפיה רוחנית־אמונית של המחבר הפסידונימי יוהנס קלימקוס. בהתחשב בכל הנאמר לעיל, כיצד ניתן לדבר על "האותנטיות של האמונה" אצל קירקגור, כאשר איננו יודעים בוודאות: אמונה של מי? של קירקגור עצמו? או של אחד המחברים הפסידונימיים?

ניקח דוגמה אחת.

⁶ ירושלים, מאגנס, תשס"ח.

רואי בן־בשט, במאמרו "אמונה כמאבק נגד הונאה עצמית אתית", מעיר הערה חשובה. הוא כותב: "יוהנס דה־סילנטיו, דוברו הכדוי של קירקגור בחיל ורעדה ... מצהיר שאינו מסוגל לבצע אלא את תנועתה הראשונה של האמונה – תנועת הוויתור האינסופי – אך לא את התנועה השנייה שביצע אברהם, אביר האמונה" (עמ' 34–35).⁷ התנועה השנייה פירושה התקווה הקיימת גם לאחר הוויתור האינסופי. כתוב בחיל ורעדה: "אברהם מבצע תנועה כפולה: הוא מבצע את התנועה של הוויתור האינסופי ... אך בעת ובעונה אחת הוא מחולל ... את התנועה של האמונה ... ואם גם אאבד את הכל, את הכל אקבל מחדש".⁸ אאבד את יצחק (= התנועה הראשונה = הוויתור האינסופי) ואקבל אותו מחדש (= התנועה השנייה = האמונה).

קוראים רבים של חיל ורעדה תהו: אם הוויתור היה אינסופי, כיצד נותר מקום כלשהו לתקווה? אם אברהם ויתר על בנו באופן מוחלט, כיצד יכול היה לקוות לקבל אותו בחזרה? התשובה הטרטוליאנית היא: Credo quia absurdum est. כן ולא. אני מוותר אבל לא מוותר (וראו דברי גולומב על קירקגור וטרטוליאנוס בעמ' 39). או כמו שרן סיגד ניסח זאת במאמרו באסופה זו: "יש תנועה של ויתור אינסופי, ולעומתה תנועה שנייה של ... חוסר ויתור" (עמ' 223). זהו מה שנקרא "האבסורד האקסיסטנציאלי". והנה, שלושת העורכים של אסופה זו כותבים בהקדמה שלהם: "קירקגור ראה את האמונה הדתית כאבסורדית וכעומדת בניגוד לפילוסופיה – ובכך צדק" (עמ' 17). כלומר, לפי העורכים, לא זו בלבד כי קירקגור היה טרטוליאני, אלא טרטוליאנוס באמת צדק!

ואולם, לא ברור לגמרי שקירקגור עצמו, בניגוד לכמה מן המחברים הפסידונימיים שלו, היה חסיד נאמן של טרטוליאנוס. מה באמת חשב קירקגור על האבסורד? מהי דעתו האמיתית על אודות דבריו של יוהנס דה־סילנטיו לגבי "שתי התנועות"? כלום אפשר כי יחסו של קירקגור לדבריו של יוהנס דה־סילנטיו הוא אירוני – או אפילו לגלגני? הייתכן כי הוא דוחה אותם?

אולי אדוארד מוניי צודק בהצעתו המסקנת שלפיה יש לראות בכיטוי "אביר האמונה" רמז לרון קישוט איש לה־מנצה, el caballero de la triste figura.⁹ מיהו האבטיפוס של "אביר האבסורד" אם לא דון קישוט? ולמותר לומר שאין לייחס למיגל דה־סרוואנטס את כל דעותיו ההזויות של האביר האבסורדי שלו.

בן־בשט, בדומה לרוב חוקרי קירקגור, מניח כי דבריו של יוהנס דה־סילנטיו על "שתי התנועות" משקפים את דעתו האמיתית של קירקגור. כהוכחה לכך, הוא מפנה

⁷ בטקסט נדפס בטעות "אבי" במקום "אביר".

⁸ קירקגור, חיל ורעדה, תרגם איל לויין, ערך יעקב גולומב, ירושלים, מאגנס, תשנ"ז, עמ' 130.

⁹ מהדורה אנגלית (לעיל, הערה 2), עמ' 181. ההצעה חסרה בנוסח העברי. וראו W. H. Auden, "A Knight of Doleful Countenance," *The New Yorker*, 25 May 1968, pp. 141–158; Eric J. Ziolkowski, *The Literary Kierkegaard*, Evanston, Northwestern University Press, 2011, pp. 127–182

אותנו לדיון בספרו של קירקגור, סוף־פסוק הבלתי מדעי (עמ' 35–36). אולם על חיבור זה לא חתום קירקגור עצמו אלא המחבר הפסידומיני, יוהנס קלימקוס. גם אם נסכים, לצורך הוויכוח, כי אנחנו מבינים היטב את דעותיהם של יוהנס דה־סילנטיו ויוהנס קלימקוס על האמונה, אין זאת אומרת כי אנחנו יודעים את דעתו של סרן קירקגור.

בעיית ההוואה העצמית הכפולה

שלושת העורכים של האסופה שואלים בהקדמה שלהם: "מדוע לא חשש אברהם כי נטרפה דעתו כאשר שמע את הקולות המצויים עליו להקריב את יצחק? כיצד מתמודד המאמין עם האפשרות שהוא טועה בהבנת הנדרש ממנו? כיצד הוא מתמודד עם ספקותיו? מה הוא עושה נוכח האפשרות שאמונתו עלולה להיות בגדר הוואה עצמית ותו לא?" (עמ' 1). הקביעה שלפיה קירקגור התלבט לגבי הבעיה של אמונה אותנטית מול האמונה המזויפת היא בוודאי נכונה. אבל יש גם סוגיה הפוכה בכתביו, והיא ללא ספק חשובה יותר עבורו.

יש אדם המאמין שהוא מאמין, אבל הוא רק משלה את עצמו – אמונתו מזויפת. אולם יש גם אדם אחר המאמין שהוא כופר, אבל הוא רק משלה את עצמו – כפירתו מזויפת. זו הוואה עצמית וזו הוואה עצמית. כשם שיש *mauvaise foi*, יש גם *mauvais manque de foi*. אל הכופר המזויף הזה קירקגור מתייחס במקומות אחדים. למשל, יוהנס דה־סילנטיו מתייחס אליו במבוא לחיל ורעדה ושוב בסוף־דבר של אותו ספר. הוא כותב שם כדקלמן:

בזמננו איש אינו אוהב לעצור באמונה, כי אם מבקש ללכת הלאה ... אפס כי גם אם יצליח איש לצקת את כל תוכנה של האמונה לתוך תבנית של מושג, עדיין לא משתמע מכך שהוא תפס כראוי אמונה מהי.¹⁰

היסוד המניע ומפעם את ליבותיהם של בני אדם הוא ... התשוקה ... כך שום דור איננו לומד מקודמו לאהוב ... אפס התשוקה העליונה המפעמת באדם היא האמונה, ובה שום דור איננו יכול להתחיל בנקודה אחרת מוז שהחל בה קודמו ... אפשר שרבים בכל דור ודור לא מגיעים עדיה ... אשר לי, מעטים סיכויי לנחול אותה. ואף־על־פי כן, מעולם לא ביקשתי להוליך את עצמי שולל, ולזלזל בדבר הגדול והמפלא הזה, ששמו אמונה, כאילו היה משהו של מה־בכך, או כאילו הוא מחלת ילדות אשר יש להתגבר עליה מהר ככל האפשר.¹¹

במאמרו המלומד על קירקגור והגל, ג'ון סטיוארט קובע: "אחת מטענותיו העיקריות [של קירקגור] נגד הפילוסופיה של הגל היא שהבנת אופייה של הדת באמצעות

¹⁰ חיל ורעדה, עמ' 5.

¹¹ שם, עמ' 137–139.

השוואתה לצורות שונות של ידע ומחקר הינה טעות" (עמ' 166). פיני איפרגן, במאמרו (עמ' 192-222), מסתייג ממשקנות מסוימות של סטויארט, אבל אינו מסתייג מקביעתו זו.

האמונה, מתעקש יוהנס דה-סילנטיו, במבוא ובסוף-דבר לחיל ורעדה, אינה מדע אלא תשוקה. לשון אחר: היא קונטיבית ולא קוגניטיבית. ועוד, היא אינה רק תשוקה אלא היא "התשוקה העליונה" – מעל לכל התשוקות האחרות. בהגדירו את האמונה כ"תשוקה העליונה", מחברו הפסידונימי של קירקגור נבדל מפרויד ומאפלטון. תשוקת האמונה היא חזקה הן מאהבת בשרים הן מאהבת החכמה.

יוהנס דה-סילנטיו מבקר את אותם הפילוסופים ההגליאניים החושבים שאפשר להפוך את האמונה למושג רציונלי, לעשות לה רדוקציה לאידיאה פשוטה ומובנת, לשלול אותה בהינף-יד, ו"ללכת הלאה". ברם, הוא טוען, אי אפשר "ללכת הלאה" כי באמונה, כמו באהבה, אין פרוגרס היסטורי.

בכנות רבה מודה יוהנס דה-סילנטיו שאינו איש מאמין. אולם בניגוד לפילוסופים ההגליאניים, הוא מזהיר באופן ברור שהוא אינו משלה את עצמו כאילו הוא מבין את האמונה ו"הלך הלאה". הוא יודע שהאמונה היא "דבר גדול ומופלא". הוא מסתייג מאותם הפילוסופים ההגליאניים המאמינים שהם כופרים – אבל כפירתם מזויפת, לאמור, היא הונאה עצמית ותו לא, שכן אין הם יודעים אמונה מהי. ומי שאינו יודע מהי אמונה אינו יכול להיות כופר אותנטי, כשם שמי שאינו מבין את הפילוסופיה של הגל אינו יכול להיות אנטי-הגליאני אותנטי. ברור כי ההונאה העצמית הכרוכה בכפירה המזויפת היא ההונאה העצמית העיקרית המעסיקה את קירקגור כפילוסוף דתי וכמבקר המעמיק של הגל.

סיום

חן לתמי יגורי, ליעקב גולומב, ולפיני איפרגן, על האסופה העברית הנהדרת הזאת הבוחנת ביסודיות סוגיות-יסוד בכתבי סרן קירקגור, והמעוררת את הקורא לחשיבה חדשה על אודות הפילוסופיה הקיומית של איש האמונה הדני הגדול.

האוניברסיטה העברית בירושלים